

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ՝)

ատանի քարտուղարի օգտավետ խորհուրդները և նրա վարժ գրիչը մեծ շափով արդյունավետ են դարձնում առաջնորդի գործունեությունը. վերջինիս սերնու համակրանքը նախաճառների հանդեպ օրեց-օր բազմապատկվում է, այնպես որ առանց նրա գիտություն ոչ մի հարց չէր լուծում: Թե՛ Քիշինևից և թե՛ Հաշտարխանից, ուր հետագայում տեղափոխվել էր առաջնորդը, անընդհատ դիմում էր նա նախաճառների խորհուրդներին: Վերջին վայրից ուղարկած նամակներից մեկում առաջնորդը գրում է նախաճառներին. «Ռիտաուրովին յանիմ մի ազգային դպրոց բանալ Հաշտարխանու մէջ, բայց շատ արգելքներ... դիմացս կան, ուստի չեմ իմանում ինչպէս կատարեմ դիտաւորութիւնս. ահա դարձեալ քեզ եմ դիմում և քո շնորհքով յոյս ունիմ յառաջ տանել այս գործը»^{*)}:

Ինչպես տեսնում ենք նախաճառների նա-

խիշկանից բացակայելու պատճառն այն էր, որ նա քարտուղարի պաշտոնով գտնվում էր Քիշինևում: Նախիջևանի հոգևոր կառավարության 1850 թ. մարտի 6-ի գրությունից, որը բերված է վերը, տեղեկանում ենք, թե նախաճառները իրեն մեղադրած լինելու մասին լսելով վերադարձել է նախիջևան:

Արդ տեսնենք, թե նախաճառները ինչպիսի ինքնապաշտպանության միջոցների է դիմում ներսես կաթողիկոսի դաժան հալածանքներից խուսափած լինելու համար. նա ստիպված է լինում հայտարարել, որ տիրացու Սարգսին հաջեցեագրված նամակները իր գրչին չեն պատկանում: Այս առթիվ 1850 թ. մարտի 8-ին նախաճառները մի դիմում է ներկայացնում նախիջևանի հոգևոր կառավարությանը, պահանջելով մանրամասն քննության ենթարկել Բարսեղ քահանա Պոպովին (նախկին տիրացու Սարգիս) և պարզել, թե նրա կողմից ներսես կաթողիկոսին հանձնված նամակները ո՞վ է գրել: Բերում ենք նախաճառների այդ դիմումը.—

Ի նախիջևանայ Հայոց Հոգևոր կառավարութիւնն

Ի Միքայէլ դպրէ նախանդեան

ևնդիր

Նախ՝ ըստ հաւաստի տեղեկութեանս իմացեալ եմ զի Բարսեղ քահանայն Պոպովեանց, ի լինելն տաւալին ի սուրբ Աթոռն էշմիածին, և յառաջ քան զքահանայանայն իւր մատուցեալ է նորին Վեհափառութեան զքանի մի գրութիւնս յանուն իւր գրեցեալս, որպէս թե յինէն առ ինքն գրեցեալ, և երկ-

րորդ՝ լսեմ այժմ զի այնոքիկ թուլթք՝ իբր ըստ յանձնարարութեան նորին Վեհափառութեան հասեալ են առ Նախիջևանայ քաղաքական գլուխ ազնուական աղայ Յարութիւն հալիպովն սակս քննութեան, որպէս և նորին ազնութիւնն պահանջեալ է ի դմին Ատենէ յիմէ կողմանէ զպատգամաւոր ոք և որովհետեւ կայի ի հեռաւոր բացակայութեան, առ այն մնացեալ էր զայն իմ առնելն կառավարութեանդ գտնօրէնութիւն, յաղագս ներկայանալոյ իմ ի ժամ քննութեանն:

^{*)} Տես սկիզբը «Էջմիմսի» մայիս-հունիս 1948 թ.:

^{**)} Ն. Շահազիզ. — Միքայէլ Ղազարեան նախանդեանց, Մոսկուա 1897 թ., էջ 20—21:

իմ Տեառն Աստուծոյ յաջողութեամբ հասեալ աստանօր և իմացեալ զայնց ամենից՝ մնացի ապաքէն յապշութեան թէ երբ է իմ ունեցեալ զգրութիւն ընդ Բարսեղ քահանային, ուստի և պարտաւորեալ զտայ այսու իմով յատուկ խնդրագրով ծանուցանել Հոգեւոր կառավարութեանդ զի ես երբէք լընթացս իմոց քանամեայ հասակի կենաց չեմ ունեցեալ ընդ Բարսեղ քահանային զգրութիւն, և ոչ իսկ զծանօթութիւն, վասնորոյ ամենախոնարհաբար հայցեմ յԱտենէդ առնել վաղվաղակի զյարաբերեալն տնօրէնու-

Ի 8 մարտի, 1850 ամի,

Ի Նախիջևան*)

Այս դիմումի վրա կա հետեւյալ մակագրութիւնը—

«Ընկալաւ կառավարութիւնս ի 8 մարտի 1850 ամի»:

Հոգեւոր կառավարութիւնը հինգ օր հետո, իր № 183 գրութեամբ, Նալբանդյանի դիմումի պատճենը ուղարկում է Բարսեղ քահանային, հրամայելով ոչ ուշ քան երեք օրվա ընթացքում պատասխանել:

Մարտի 15-ին Բարսեղ քահանան հետեւյալ պատասխանն է տալիս.—

«Ես այսչափ միայն մարթնամ պատասխանելն Հոգեւոր կառավարութեանդ ըստ յայտարարութեան Նալբանդյանի, թէ ի լինելութիւն իմում ի սուրբ էջմիածին ի 25 փետրվարի և 23 մարտի 1846 ամի յառաջ քան զքահանայանալն իմ ստացեալ եմ թէպէտ զերկոսին գրութիւնս առաքեցեալ աս-

թիւն սակա բանալոյ զօրինաւոր քննութիւն ի վերայ Բարսեղ քահանային, թէ՛ այդքիկ գրութիւնք յումմէ՝ արդեօք ստացաւ և ե՞րբ և ո՞ւստի ստուգեաց թէ իմ էր գրեալ և թէ ունեցեալ էի ես և երբեմն ընդ ինքեան զգրութիւն, կամ ինքն ընդ իս, և երկրորդ՝ խնդրեմ զկնի պատկանաւորն հետազոտութեան տալ ինձ զբաւականութիւն պահանջեալ համաձայն օրինաց Տէրութեան, զրկանս իմ ի Բարսեղ քահանայէ զոր յառաջացուցեալ է նա ինքն, առանց տալոյ ինձ զտեղի բարձրացուցանել զիմ բողոք արդար ի բարձրագոյն դատարանս:

Միքայէլ դպիր Նալբանդեան

տի ի Նոր Նախիջևանայ, բայց ոչ ստորագրութեամբ Միքայէլ դպրի Ղազարեանի Նալպանտեանց, այլ Միքայէլ դպրի Ղազարեանի Ուստայեանց. վասնորոյ ոչ կարեմ ստուգել թե Նալպանտեան խնդրագործողն էր առ իս գրեալ զայնոսիկ գրութիւնսն. ըստ որում Նալպանտեան մականուամբ դպիր առ իս ոչ է գրեալ զթուղթ և ոչ ես առ նա»):

Բարսեղ քահանայի պատասխանի պատճենը Հոգեւոր կառավարութիւնը իր № 217 և № 218 գրութիւններով հետ միասին մարտի 29-ին ուղարկում է Նալբանդյանին. վերջինս զժգոհ մնալով քահանայի երկմիտ պատասխանից, ապրիլի 3-ին իր երկրորդ դիմումն է գրում, մեղադրելով Բարսեղ քահանային, որպէս այդ նամակները հեղինակողի: Բերում ենք Նալբանդյանի այդ երկրորդ և ընդարձակ դիմումը.—

Ի Նախիջևանայ Հայոց Հոգեւոր կառավարութիւն

Ի Միքայէլ դպրէ Նալբանդեանց

Խնդիր

Զհրովարտակ Հոգեւոր կառավարութեանդ զոյգ ընդ պատճէնի պատասխանւոյ Բարսեղ քահանային Պոպովեանց զտողեալն ի 29-էն մարտի սոյն ամի ընդ համարօք 217 և 218, ընկալալ պարտուպատշաճն յարգութեամբ, սակայն՝ ընթերցեալ զայն ամենայն ուշի ուշով մատնեցայ ի վարանս թէ վասն է որ Հոգեւոր կառավարութիւնդ տուեալ ինձ զպատճէն պատասխանւոյ Բարսեղ քահանային Պոպովեանց. հրամայէ ի դէմ այնր տալ զապացուցութիւն ըստ որում պատաս-

խանէ կամ ապացուցութիւն պահանջեն յայնմանէ յորոյ վերայ գտանի որ խնդրագործն: Ես ամենախոնարհաբար խնդրեմ դատաւնել ընդ մէջ իմ և քահանային Բարսեղի համաձայն սրբազան օրինաց տէրութեան կայսերական հրովարտակաւ ծանուցելոց տեղեակ ամենայն անձանց և դատաստանատանց որով և եթ իւրաքանչիւր զրկեալ յուսայ փրկութիւն, քանզի նա միայն ապաստան զրկելոց յանիրաւութենէ անբարեբարոյից: Բարեհաճեացի Հոգեւոր կառավարութիւն-

*) ՀՍՍԻ Պետական կենտրոնական արխիւ, ֆոնդ № 139, գործ № 1974, էջ 1:

*) ՀՍՍԻ Պետական կենտրոնական արխիւ, ֆոնդ № 139, գործ № 1974, էջ 3:

նրդ գիտել ի քահանայէն Պոպովեանց թէ նա որ յերկբայս գտանի արդիս թէ նալպանտեանն էր գրողն ինքեան զգիր, թէ Ուստայեանն... և թէ նալպանտեանն դպիր չէ գրեալ առ ինքն զգիր: Ինքն գոլով ծնեալ և անեալ ի սմին քաղաքի նամանաւանդ բազմաթամանակեայ պաշտօնատար գրագրութեան դմին Ատենի միթէ չգիտէ՝ որ թե Ուստայեանն դպիր Միքայէլ անուամբ գտանի ի քաղաքիս թէ ո՛չ, ըստ որում ամբ պանդխտութեան նորա չէին աւելի յայնժամ քան զերիս և յընթացս նոյնքան ամաց ի չգոյէ դպրի ընծիւղլ անմարթ էր, միթէ չգիտէ՝ որ թէ դիտաւորութիւն հեղինակի գրութեան չէր այլ ինչ՝ միայն բեկեռլ յիմ վերայ զայդ գրութեամբ, միթէ չգիտէ՝ որ թէ Միքայէլ դպիր ի քաղաքիս բաց չինէն չը գտանի, այլ զի կենարար վարդապետին Յիսուսի բան ելցէ ի կատար թէ զոր խօսեցիք յունկանէ քարոզեցի ի վերայ տանեաց, վասն այն և բազմախարդախ հեղինակութիւն քահանային Պոպովեանց աստանօր մերկապարանոց յայտնի, որ տակաւին անգէտ գտեալ զինէն և զիմս մականուանէ հայրենեաց որ է նալպանտեան որպէս և գտանի արձանագրելոյն ի բեկզակի սկազկային ութերորդ աշխարհագրութեան, ուստի արձակեալ օրինաւոր վրկայականաւ մտի ի կոշումն հոգեւոր զորմէ գտանի ի կառավարութեանդ և գործ, և յորջորջէ զիս Ուստայեան որ օտար է ըստ ամենայնի ի ճշմարտութենէ միայն ջանացեալ աղտեղեալ զիս իւրովք սնտոյի ծեքաբանութեամբ, ո՛չ այդպէս ես զԲարսեղ քահանայըն միայն գիտեմ գոլ հեղինակ այդօրինակ անպատեհ գրագրութեանց, որով և յայտնեցան այդօրինակ անկանոն գրութիւնքն, և ո՛չ զայլ ոք վասն զի եթէ չէր ինքն հեղինակ և գրող՝ կարէր ասել զճշմարիտն, սակայն գոլով իսկապէս հեղինակ վասն այն

կրկուցեալ թէ մատնեցաւ արդարութեամբ իրաւանց հերքել ջանայ յանձնէ իւրմէ զանուն հեղինակութեան պատեպատ պատրուակաբանութեամբ իւրով անգէտ լեալ զգրողին թէ նալպանտեանն էր թէ Ուստայեանն, բայց այնուամենայնիւ կրկին պարտաւորէ նա քահանայն Պոպովեանց քանզի եթէ ինքն գտանէր յերկբայս զգրողէն թէ նալպանտեանն էր և թէ Ուստայեանն, նա զի և ոչ անգամ ճանաչէր իսկ զնա՝ անհրաժեշտ հարկի ենթակայանայ զայնոսիկ գրութիւնս իւր զոր այժմ ուրանայ ուղղել շեշտակի առ կառավարութիւնդ ի քննել առ ի զգրողն ածեալ ի յայտ և ոչ նորանոր ճարտասանութեամբ անասելի հեղինակութեամբ որ ո՛չ է վայել կոշման իւրոյ և աստիճանի գրեալ առ մասնաւոր անձինս հրատարակել զայդպիսիքս և վերջապէս հասուցանել և ի մաքուր լսելիս նորին Աստուածարեալ Վհահափառութեան, որ գտանիմ ըստ ամենայնի անծանօթ նոր օրինակ հիւսուածոց դաւադիր ծուղակի Բարսեղ քահանային Պոպովեան: Վասնորոյ ամենախոնարհաբար խնդրեմ յԱտենէ այտի ո՛չ միայն առաքմամբ պատճէնք պատասխանել Բարսեղ քահանային առ իս բաւականացուցանել զիս այլ օրինաւոր պահանջմամբ իմոց զրկանաց ի յիշեալ քահանայէն համաձայն օրինաց ամենաողորմած Կայսերութեան Ռուսաց՝ յոր միայն գտանեմ ապաստան (այլ) առանց հայելոյ ի հակախոյզ պատասխանիս քահանային Բարսղի՝ դատել ըստ իրաւանց Աստուծոյ հաւատացելոց դորին վերատեսչութեան յԱմենաողորմած Տէրութենէ, առանց տալոյ ինձ զպատճառ բարձրացուցանելոյ զիմ բողոք իրաւացի ի բարձրագոյն դատարանս համաձայն առաջին խնդրոյ իմոյ առ դա հետեւեցելոյ ի Ց-էն նախընթաց ամսոյն մարտի:

Միքայէլ դպիր՝ Նալբանդեան

Ճ Զ ապրիլի 1850 ամի

(Ի Նախիջևան*)

Հոգեւոր կառավարութիւնը նույն թմի մայիսի 8-ին իր № 266 գրութեամբ մի հարցա-

թերթիկ է ուղարկում Բարսեղ քահանային, որը լրացնելով այն, մայիսի 18-ին վերադարձնում է: Բերում ենք այդ հարցաթերթիկն իր պատասխաններով հանդերձ:

*) ՀԱՍՏԱՆԻ Պատմական կենտրոնական արխիւ, ֆոնդ № 139, գործ № 1974, էջ 6—8:

Հարցական թերթն այս յօրինեալ եղև ի Նախիջևանայ Հայոց Հոգևոր կառավարութիւն ի հետևումն խնդրանաց Միքայէլ դպրի Ղազարեան Նալպանտովի մատուցելոց սմին 8-էն մարտի և յ 3-էն ապրիլի սոյն ներ- յ 8 մայիսի 1850 ամի Նախիջևան

կայ ամի յաղագս նորին անբաւականութեան զտէր Բարսեղի քահանայէ ի մասին տալոյ ի դէմ սորին նոյն տէր Բարսեղ քահանայի Պոպովեան զպատասխանի:

Հարցումն

Նախ որպէս երեւի ի մատուցեալ սմին ի 15-էն մարտի սոյն ամի ի դէմ խնդրոյ Միքայէլ դպրի Նալբանդեան պատասխանագրութենէ Զերմէ թէ՛ դուք ի լինելն Զեր ի սուրբ էջմիածին յառաջ քան զքահանայանալն Զեր ստացեալ էք զերկոսին գրութիւնս՝ մին ի 25 փետրվարի և միւսն ի 23 մարտի 1846 ամի ստորագրութեամբ Միքայէլ դպրի Ուստայեան, այլ արդեօք այդոքիկ գրութիւնքն այժմ գտանին առ Զեզ թէ՛ առ Նորին Վեհափառութիւն սրբազնագոյն կաթողիկոսն ամենայն Հայոց Ներսէս, որպէս յայտնեալ է Միքայէլ դպիր Նալբանդեանն մատուցեալ սմին խնդրագրութեամբ իւրով՝ եթէ՛ առ Նորին Վեհափառութիւն ապա որով՝ և իրանակաւ հասեալ եղեն այնոքիկ փոխ ձեռս նորա, արդեօք դուք յինքենէ յանձնեալ էք զայնս Նորին Վեհափառութեանն, թէ՛ ըստ պահանջողութեամբ նորա. եթէ՛ յինքենէ ապա ընդ է՛ր, ի վերայ որպիսի օրինաց հիման, առ ի՛նչ նպատակ և վախճան և ի՛նչ պատճառ շարժեաց զԶեզ յայդ: Իսկ եթէ ընդ պահանջողութեան Նորին Վեհափառութեան, ապա ուստի՞ դիտաց Նորին Վեհափառութիւն առ Զեզ զոչն այնոքիկ նամակաց. ընդ որո՞յ ամբաստանութեան և մատնութեան, զի պահանջեաց ի Զէնչ զայնոսիկ թուլթսն:

Փոխանակ:

Ներկորդ. Ընդ է՛ր դուք յերկբայս գտանիք արդիս թէ՛ Նալբանդեանն էր գրողն Զեզ զգիր, թէ՛ Ուստայեանն... և թէ՛ Նալբանդեան դպիր չէ գրեալ առ Զեզ զգիր: Դուք գոլով ծնեալ և սնեալ ի սմին քաղաքի նամանաւանդ բազմաժամանակեաց պաշտօնատար գրագրութեան սորին տտենի մի- թէ՛ չը գիտէի՞ք թէ՛ Ուստայեան դպիր Միքայէլ անուամբ գտանի ի քաղաքիս թէ՛ ո՛չ. ըստ որում ամբ պանդխտութեան Զեր չէին աւելի յայնժամ քան զերիս և լընթացս նոյնքան ամաց ի շօտէ՛ր դպրի ընձուղել անմարթ էր, միթէ՛ չը գիտէի՞ք թէ՛ Միքայէլ դպիր ի քաղաքիս բաց ի նմանէ չը գտանի:

Քարտուղարի

Ներկորդ. Ընդ է՛ր դուք անգէտ գտեալ զնմանէ և զնորա մականունանէ հայրենեաց, որ է Նալպանտեան, ուր և գտանի արձանա-

Պատասխանի

Ըստ գորութեան սոյն հարցական թերթի յօրինելոյ ի Հոգևոր կառավարութեան ի հետևումն խնդրանաց Միքայէլ դպրի Ղազարեան Նալպանտեանց յատենի դորին տացուք ի սմին զպատասխանի. նախ զի որպէս պատասխանեալ եմ յառաջին պատասխանատուութեամբ իմում ըստ այնմ և այժմ պատասխանիմ թէ՛ Միքայէլ դպիր Ղազարեանն Ուստայեանց գրեալ է առ իս զերկոսին գրութիւնս ի լինելութիւն իմում ի սուրբ էջմիածին յառաջ քան զքահանայանալն իմ զորս ստացեալ եմ ի 25 փետրվարի և ի 23 մարտի 1846 ամի և ո՛չ գտանին այնոքիկ գրութիւնք առ իս այժմ, այլ առ Նորին բարձրագոյն Քահանայապետութիւն Վեհափառ կաթողիկոսն ամենայն Հայոց և ոչ ես յինէն եմ հասուցեալ առ նա, այլ ըստ պահանջողութեան Նորին Վեհափառութեան յանձնեցի զգրութիւնսն. այլ մատնութիւն և ամբաստանութիւն ի մասին գրագրութեանց առ իս Ուստայեանին առ Նորին Վեհափառութիւն յումմէ էր չը գիտեմ և անյայտ է ինձ, որովհետեւ սրբազան կաթողիկոսն ի ստանալն յինէն զգրութիւնսն շատաց ինձ թէ՛ յայսինչ կամ յայսինչ մարդոյ տեղեկացալ զգրագրութիւն Ուստայեանի առ քեզ, միայն ասաց թէ՛ գրութիւնք Ուստայեանի որք գտանին առ քեզ տուք ինձ և ես ըստ այնմ յանձնեցի Նորին Վեհափառութեան:

Ներկորդ. յերկբայս գտանիմ զի ես զնմանէ չէի լուեալ Նալպանտեան, և որովհետեւ մականունն որոշէ զյատուկ անունն իւրաքանչիւր մարդոյ վասն այն ասեմ թէ՛ Նալպանտեանն չէ գրեալ առ իս զգիր, և ի լինելութիւն իմում ի հոգևորական կառավարութիւն գրագրական պաշտօնիւ չէր յորջորջեալ անուն Միքայէլին դպիր սուրբ Լուսաւորչի այլ մանկահասակ փոխասաց սուրբ Թէոդորոս եկեղեցւոյ քաղաքիս:

Ներկորդ. չեմ անգէտ զմականունանէ հայրենեացն նորա զի որպէս այլք յորջորջեն զնա Ուստայեան, նոյնպէս և ես գիտեմ զնա Ու-

գրութիւն ընկզսկի սկզբակային ութերորդ աշխարհագրութեան, յորմէ արձակեալ օրինաւոր եղանակաւ մտեալ է ի կոշումն հոգեւոր, զորմէ գտանի ի կառավարութիւնս գործ յորըորքէք զնա Ուստայեան, որ օտար է ըստ ամենայն ճշմարտութեան միայն ջանացեալ աղտեղել զնա ձերովք սնոտի ծեփաբանութեամբք:

Աւետիք

Չորրորդ. ծիւթ դուք գտանէիք յերկբայս զգորդէն՝ թէ՛ նալքանդեանն էր և թէ՛ Ուստայեանն նա զի և ո՛չ անգամ ճանաչէիք իսկ զնա՝ ընդ է՛ր ապա իսկ զայնոսիկ գրութիւնս, զորս այժմ ուրանայք, շողղեցիք շեշտակի առ կառավարութիւնս ի քննել առ ի զգորդն ածել ի յայտ, այլ անպատեհ. բանիւք և հեզնութեամբ որ ո՛չ է վայել կոշման Ձերում և աստիճանի, գրեալ առ մասնաւոր անձինս հրատարակեալ էք զայդպիսին և վերջապէս հասուցեալ էք ի լսելիս Նորին Վեհափառութեան Խաղիզեանց

Անդամք կառավարութեան

Կարապետ քահանայ Չօլախեանց

Պօղոս քահանայ Խուճեանց

Գարբիէլ քահանայ Ծաւճայեանց

Հոգեւոր կառավարութիւնը, Բարսեղ քահանայի լրացրած հարցաթերթիկն ստանալուց հետո, Մ. Նալբանդյանին իրազեկ չի դարձնում ոչ այդ և ոչ էլ դրանից հետո երկար ժամանակ շարունակվող գրագրութիւնների մասին: Այս մասին մենք իմանում ենք Նալբանդյանի 1852 թվին գրած մի գրութիւնից, որը հասցեագրված է Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Մատթևոս արքեպիսկոպոս Վեհապետյանին: Այս գրութիւն մեջ ասված է. «...առ որ վերստին խնդրագրութեամբ իմով յանում նոյն Հոգեւոր կառավարութեան ի 3-էն յաջորդ ամսեան ապրիլի ետու զպատասխանի, այլ յօրէ յայնմանէ մինչև ցայսօր չէ ունեցեալ ի կողմանէ նոյն Հոգեւոր կառավարութեան գորպիսի և իցէ տեղեկութիւն և ծանօթութիւն զգրութենէ գործոյն և ոչ առանկ քան զայս հետամուտ եղեալ այնմ»):

Հոգեւոր կառավարութիւնը իր հունիս 23-ի նիստում ծանոթանալով Բարսեղ քահանայի

տայեան և ոչ Նալբանդեան. և ի լինելութիւն իմում աստի ի պարտաւորութիւն գրագրութեան Հոգեւոր կառավարութեան տեղւոյս նա Ուստայեանն էր մտեալ ի հոգեւորական կոշումն ի ընկզսկի սկզբակային հոգեւորականաց և չէր արձակեալ ի հասարակութենէ և ոչ իմ գրեալ զարձակումն նորա ի գործս Հոգեւոր կառավարութեան յայնժամ զի էր մանկահասակ և փոխասաց, որպէս այժմ քանիք գտանին յեկեղեցիս յաշակերտացն:

Եվ չորրորդ. ես ճանաչէի յայնժամ զՈւստայեանն յորժամ զգրութիւնսն նորին ստացայ, բայց վասն մանկահասակութեան նորա ներողամիտ գտայ առ նա, և ոչ գրութիւնսն նորա մատենցի ի դատաստան և ի քննութիւն Հոգեւոր կառավարութեան, որ այն էր անվայել մերում հոգեւորական կոշման այլ ի ձեռն մասնաւոր անձին պարտ վարկայ խրատել զի մի՛ յանդիմանեցի նա ի պատուաւորաց և հրատարակեցի գրագրութիւն նորա. և ոչ եմ ես հասուցեալ յունկս սրբազնագոյն Քահանայապետին զգրութիւն նորա առ իս. Նորին Վեհափառութիւն առանց իմ յայտնութեանս հրամայեաց թէ տուք ինձ զգրութիւնսն զորս ստացեալ էք ի Միքայէլ դպրէ Ուստայեանց:

1850 ի 11 մայիսի ի Նոր Նախիջևան

Բարսեղ քահանայ Կառապետեան
(Պապովեանց*)

պատասխաններին, խնդիրը սպառված չի համարում և իր № 404 գրութիւնը քահանայից պահանջում է հաղորդել, թե էջմիածնից Ուստայանի մասին նրա գրած գրութիւնը հոգեւորական թե՛ աշխարհական անձ է եղել ստացողը: Հունիսի 29-ին քահանան պատասխանում է, որ «...Գրութիւն իմ այն գրեալ եմ առ հոգեւորական անձն տէր Նիկիայ քահանայն տէր Աստուածատուրեան Շարոշնիկեանց որ յայնժամ էր ուրարակիր տիրացու և ատենադպիր կարգեալ ի Հոգեւոր կառավարութիւն»):

Հոգեւոր կառավարութիւնը սույն գրութիւնն ստանալուց հետո իր հուլիսի 30-ի № 408 գրութիւնը հարցում է անում Շարոշնիկյան քահանային, թե ճիշտ է, որ Բարսեղ քահանան էջմիածնից նրան նամակ է գրել Մ. Նալբանդյանի մասին և պահանջում

*) ՀՍՍՐ Պետական կենտրոնական արխիւ, ֆոնդ № 139, գործ № 1974, էջ 6—7:

**) ՀՍՍՐ Պետական կենտրոնական արխիւ, ֆոնդ № 139, գործ № 1974, էջ 13:

*) Երվանդ Շահադիզ.— Դիման Միքայէլ Նալբանդյանի, 1932 թ. Երևան, էջ 51:

է, որպէսզի նա, եթե ստացել է այդպիսի նամակ, այն անմիջապէս ուղարկի հոգևոր կառավարության: Նշիա քահանան այս գրութիւնը պատասխանում է ութ ամիս հետո և

իր պատասխանում հերքելով Բարսեղ քահանայի ցուցմունքները, մերկացնում է նրան, որպէս զրպարաիշ ու խարդախ անձնավորութիւն: Բերում ենք այդ գրութիւնը.

Ի Նախիջևանայ Հայոց Հոգևոր կառավարութեանը

Ի սուրբ Լուսաւորչայ Ա եկեղեցայ
Նոյայ Բահանայէ Շարժնիքեանց

Յայտարարութիւն

Առ հրաման Ատենիդ որ ի 30 յուլիսի 1850 ամի համար 408 յաղագս գրութեան Արժանապատիւ տէր Բարսեղ քահանայի Կարապետեան Պոպովի վասն տիրացու Միքայէլ Ղազարեան: Այսու ունիմ պատիւ յայտնել՝ նախ թէպէտ տէր Բարսեղն Կարապետեան ցոյց տուեալ է թէ առ իս գրեալ է նա թուղթս ի յէջմիածնայ իբր, և այն՝ ի ժամանակս դպրութեան իմոյ, և այժմ Հոգևոր կառավարութիւնդ պահանջէ յինչն զայն և հրամայէ առաջի առնել ինքեան հաւատարմով ասութեանց նոյն քահանային, սակայն ես յաղագս տիրացու Միքայէլի Ղազարեան Ուստայեանց չեմ թուղթ ինչ ստացեալ ի նմանէ, որով ջանայ տէր Բարսեղն զրպարտել զնա իւրով անհիմն գրադրութեամբ: Մանաւանդ զի նա քահանայն Պոպով ի չուին իւր աստի ի սուրբ Աթոռն էջմիածին, պանդխտութեամբ ըստ իւրն կամաց, թշնամացեալ էր գրեթէ ընդ բոլոր դասուց հոգևորականաց, մանա-

ւանդ ընդ ատենակալաց և ընդ բարտուղարի Հոգևոր կառավարութեան, որ յայնժամ ես էի կարգեալ քարտուղար փոխանակ ինքեան, և այդ թշնամութիւն նորա տեւէ մինչև ցայս վայր թէև անցին ամք ահա գրեթէ ութն առաւելօք: Նա Պոպովն անտի ի սուրբ էջմիածնայ սկսեալ ի 1843 ամէ մինչև ց 1847 ամն, այն է ցգայն իւր ի Նախիջևան չէ ընդ ումեք ի դասուց հոգևորականաց յայտնի ունեցեալ գրադրութիւն, բաց ի ծածուկ խառնոսինթոր գրադրութեանց իւրոց ընդ աշխարհականաց, ուր մնայ նորա ընդ իս ունիւն յայտնի յարակցութիւն նամակագրութեամբ իբրև ընդ բարեկամի ումեք՝ վասն զի նա չը գիտէ ամենեկին թէ ինչ է բարեկամութիւն և զի արդ լինի ևն:

Նրկորդն՝ ծանուցանիմ Ատենիդ, թէ չիք առ իս գիր ինչ Պոպովեան քահանային, զի յանդիման արարից:

Նոյայ Բահանայ Շարժնիքեանց

1851 ամի ի 6 մարտի
Նախիջևան*)

Այս գրութեան բովանդակութիւնը միանգամայն հասկանալի է, քանի որ, ինչպէս տեսանք, Շարժնիկյան քահանան և, Նալբանդյանի հետ միասին, հալածվում էր ներսես կաթողիկոսի կողմից:

Սույն գրութիւնը, իբրև բուն խնդրին չլիքարբերող, հոգևոր կառավարութիւնը 1851 թ. մարտի 13-ին, իր նախատինքներով առել-ցում № 234 գրութեան հետ միասին, վերադարձնում է Շարժնիկյանին, պահանջելով պատասխանել իրեն առաջադրված կոնկրետ հարցին, առանց Բարսեղ քահանայի ճարձանապատուութիւնը արատաւորելու: Նշիա քահանան մարտի 14-ին զայրացած հայտնում է, որ ինքը իր նախորդ գրութեան մեջ սպառփչ կերպով պատասխանել է իրեն տրված հարցին և այլևս ոչինչ չունի ավելացնելու:

Այսպիսով հոգևոր կառավարութիւնը ավարտում է մի տարուց ավելի տևող իր քննութիւնները և արդյունքներն ամփոփելով հաղորդում սինոդին ի տնօրինութիւն:

Ներսես կաթողիկոսը, որ շարունակ զեկուցագրեր էր ստանում իսլամական, քաջատեղյակ էր թեմում տիրող դրութեան: Նրան հայտնի էր, որ Նալբանդյանի ղեկավարութեամբ ու թելադրութեամբ են գործում հակա-իսլամականները, որոնց գլուխն էր անցել քաղաքի վաճառական Կարապետ աղա Հայրապետյանը: Մեր նյութից դուրս է մեկ առ մեկ շարադրել այդ երկու ընդդիմադիր խմբերի երկարատև պայքարի պատմութիւնը, այս մասին իր ժամանակին գրվել ու հրապարակվել են մեծ քանակութեամբ նյութեր: Այստեղ պետք է նշենք միայն, որ թեմի առաջնորդ Մատթեոս արքեպիսկոպոս Վահագնյանը համակիր էր հայրապետյաններին, որի համար էլ արժանացել էր կաթողիկոսի

*) ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 139, գործ № 1974, էջ 17:

թշնամական վերաբերմունքին, և այդ թշնամական վերաբերմունքը շարունակվեց մինչև Ներսես կաթողիկոսի մահը՝ 1857 թվին:

Այնուհետև Ներսես կաթողիկոսն ինքն անձամբ սկսում է դատ վարել հանդուգն դպիր Նալբանդյանի և Շաբշնիկյան քահանայի դեմ: 1852 թ. հունվարի 8-ին կաթողիկոսը սինոդին հրամայում է «հրամանագրել կոնսիստորիին Բեսարաբիոյ առաքել ի Սինոդն էջմիածնի զստահակն Սդիա քահանայն զՇաբշնիկեանց և զՄիքայել դպիրն Ղազարեան Ուստայեանց, վասն անձամբ առանձին տալոյ զպատասխանիս Սինոդին էջմիածնի»: Սակայն, թեմի առաջնորդը զանազան պատրվակներ բերելով չի կատարում հիշյալ հրամանը: Այն ժամանակ Ներսեսը դիմում է կովկասի կուսակալ Վորոնցովին, խնդրելով ուստիկանության միջոցով նրանց բռնել տալ ու էջմիածին ուղարկել՝ դատելու համար: Այս մասին մանրամասն շարադրված է հալիպոլի, կաթողիկոսին ուղարկած, 1853 թ. հունիսի 26-ի № 106 զեկուցագրում: Այս զեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ Վորոնցովի հրամանագրի հիման վրա Տազանրոգի քաղաքապետը ձերբակալել է տալիս Շաբշնիկյան քահանային և ուղարկում, մի ուղեկցող պահապանի հետ միասին, հալիպոլի մոտ, որպեսզի նրանց ճանապարհածախսով ապահովվի՝ էջմիածին ուղևորվելու համար: Խալիպոլի իր զեկուցագրում հայտնում է, որ քաղաքի մագիստրատը դիմել է Քիշինևի ուստիկանությանը, որպեսզի դպիր Միքայել Նալբանդյանին էլ այնտեղ ձերբակալեն ու էջմիածին ճանապարհեն: Այս անվաճառում է, թե երբ քահանան արդեն մեկնել էր Նախիջևանից, այդ ժամանակ Նախիջևան է վերադառնում Նալբանդյանը և իրենց չի հաջողվում նրան ձերբակալել, որովհետև Գաբրիել քահանա Պատկանյանը հայտնում է նախապատրաստվող ձերբակալության մասին և Նալբանդյանը, հազիվ երկու ժամ հոր տանը մնալուց հետո, փախչում է քաղաքից: Բերում ենք այդ զեկուցագրից այս խնդրին վերաբերող մասը. — «Այլև ունիմ յայտնել ամենախոնարհաբար Աստուածարեալ Տէրութեան Ձերում, զի ըստ տնօրինելոյ Թագանոտիւ քաղաքապետն մերոյ գնիազ Լիվինին ի վերայ հիման հրամանագրութեան կուսակալին կովկասեան կողմանց՝ մագիստրատն քաղաքիս ի ներկայ ամսոյ ուղևորեաց աստի զՍդիայ քահանայն Շաբշնիկեան ի սուրբ Աթոռն էջմիածնի ընդ տեսչութեամբ առանձին նշանակեալ պահապանի, և որպէս հրամայեալ էր Վեհափառութիւն Ձեր ի մասին ճանապարհային ծախուցն յանձնեցի շափա-

տը հարկաւորեալ դրամսն յայն պէտս նոյն նշանակեալ պահապանին. ապա և որովհետև դպիրն Միքայել Ուստայեանց ոչ գտանէր աստ՝ մագիստրաթ ըստ մտաց յիշեալ տնօրէնութեան Վեհագոյն իշխանութեան գրեաց իսկոյն ի Քիշինև բօլիցիական կառավարութեան տեղւոյն որպէսզի և զնա աստի առաքեսցէ ի սուրբ էջմիածին. բայց յայսմ միջոցի, այսինքն յատուր ուղևորելոյ աստի քահանային Շաբշնիկեան, Միքայել Ուստայեանցն ի Քիշինևայ եկն աստ պօշախի, և մինչ իմացեալ մեր ըզգայտեանէն այն ինչ կամէաք ի ձեռն մագիստրաթի ուղևորել և զնա նոյն եղանակաւ, նա լուեալ աստ թէրև զայսպիսի տնօրէնութենէ՝ փախուցեալ մեկնեցաւ աստի՝ ունելով առ իւր ապառօթնի բատօժօժնի բօ գաղիօննի նատօպնօստի աւնումբ առաջնորդական գրագրի. և ի տան հօրն հազիւ մնացեալ ժամս երկուս, և որպէս ի վախճանէ լսելի եղև որ փախստեան նորին օգնական և առ այն խորհրդատու եղեալ է Գաբրիէլ քահանայն Պատկանեան:

Վեհափառութեան Ձերում այլևս հարկաւոր համարիմ յայտնել ամենախոնարհաբար զյետազայ դիպումս. երբ մագիստրաթն քաղաքիս ի կատարումն հրամանագրութեան իւրում քաղաքապետի՝ արար կարգադրութիւն առաքել ի սուրբ էջմիածին. զքահանայն Շաբշնիկեան, նա եկեալ առ մեզ իբրև զըղջացեալ մեղաւոր թախանձանօք աղերսեաց յոյժ միջնորդել խնդրանօք առ Ձերդ Վեհափառութիւն վասն թեթևացնելոյ զարժանին պատիժ մեղացն իւրոց-մեղմացուցեալ զհատուցումն ըստ տնօրէնութեան. և մեք յայսպիսի աղաչանացն նորա ի ժամուն շարժեալ՝ վերջապէս խոստացաք զկնի մեկնելոյն աստի եթէ ըստ հետևանացն հանդամանք ներեսցեն, յայտնի զայսմանէ ամենախոնարհաբար Վեհափառութեան Ձերում. այլևս յառաջ քան զհասանիլ հրամանագրութեան նորին Լուսափայլութեան, գնիազ Վորոնցովի վասն ուղևորելոյ զնա այդր, քանիցս ևս եկեալ առ մեզ նախ իբր լուեալ գոլով զայսպիսի տնօրէնութենէ՝ յայտնեաց թէ՛ մտադիր է ինքնակամ յառաջագոյն դիմել յոտս Վեհափառութեան Ձերոյ, և առ այս խնդրեաց ի մէնջ խորհուրդ, և առ որ պատասխանեցի թէ՛ տէրտէր դու գիտես. յաւել ևս ասել թէ՛ զոր ինչ և գրեալ ի գանգատ ի սենաթ այն ամենայն սխալմամբ և ի թեւադրութենէ՛ այլոց ոմանց արարեալ է, յոյր սակս յօժար եմ ասաց այժմ առաքել ի նորոյ խնդրի ի սենաթ թէ՛ իւր առաջին գանգատ է անհիմն և սխալական. առ որ նոյնպէս և ասացաք մեզ չէ ինչ փոյթ դու գիտես՝ այլ ասկանս յայսպիսի զղջումն նորա ի վախճանի յայտնի եղև լեալ

իցէ սուտ և խաբէական, որպէս նորոգ խար-
դախութիւնն նորին յայտնեցեալն զինի մեկ-
նելոյն աստի ցուցանէ»^{*)}:

Նալբանդանը Նախիջևանից փախչելուց
հետո վերադառնում է Քիշինև և առաջնորդից
համապատասխան թղթեր ու կազարյանների
հասցեով էլ մի հանձնարարական նամակ
ստանալով ուղևորվում Մոսկվա: Այստեղից
էլ նա մեկնում է Պետերբուրգ, ուր քննու-
թյուն տալով հայոց լեզվի ուսուցչության ի-
րավունք է ստանում և ապա Մոսկվա վերա-
դառնալով մի որոշ ժամանակ պաշտոնավա-
րում է կազարյան ձեռնարանում: Սակայն նրա
թշնամիները այստեղ էլ նրան հանգիստ չեն
թողնում. նրանք համոզում են Ներսեսին հե-
տապնդել ու էջմիածին վերադարձնել տալ
նրան: Կաթողիկոսը դիմում է թե՛ Մոսկվայի
ոստիկանապետին և թե՛ կազարյաններին,
որպեսզի Նալբանդյանին, որպես հոգևորա-
կանի, արձակեն պաշտոնից և էջմիածին ու-
ղարկեն: Ոստիկանապետը ձերբակալում է
Նալբանդյանին, բայց Ստեփանոս Նազարյա-
նը, լավ ծանոթ լինելով ամբողջ գործին, մի-
ջամտում է և նրան կալանքից ազատել տալիս՝
հոգևորական կոչումից նրա ազատված լի-
նելու մասին համապատասխան վկայագրեր
ցույց տալուց հետո:

Այժմ էլ մի երկու խոսք այն մասին, թե
ինչպես է Նալբանդյանը ազատվել հոգևորա-
կան կոչումից: Այս մասին կա մի անհիմն
ենթադրություն, որ իբր թե Նալբանդյանը
դիմել է կաթողիկոսին և խնդրել իրեն հոգևոր
կոչումից արձակել, իսկ թեմի առաջնորդ
Մատթեոս արքեպիսկոպոսն էլ գրել է կաթո-
ղիկոսի տեղապահ Ղուկաս եպիսկոպոսին,

որպեսզի օժանդակի այդ գործին: Տեղապահ
որբազանը իբր թե, ի շարս մի շարք գրու-
թյունների, կաթողիկոսին ստորագրել է տա-
լիս նաև Նալբանդյանի խնդրագիրը, առանց
նրան իրազեկ դարձնելու գրության բովան-
դակության մասին: Սակայն Ներսեսի կյան-
քին ու գործունեությանը ծանոթ անձինք գի-
տեն, թե նա որքան բռնախնդիր էր և թե ինչ-
պես իր բազմաթիվ կոնդակներն ու անհամար
գրությունները իր իսկ ձեռքովն էր գրում, ա-
ռանց վստահություն տաճելու շրջապատող-
ների նկատմամբ: Բնականաբար տեղապահ
որբազանին դժվար թե հաջողվեր մոլորու-
թյան մեջ գցել Ներսեսին. մյուս կողմից էլ
Ներսեսի բացարձակ միահեծանությունը նը-
կատի առնելով հավանական չենք համարում,
որ տեղապահ համարձակվեր նման ակտով
գրգռել կաթողիկոսին իր դեմ: Մնում է են-
թադրել, որ այդ խնդիրը լուծվել է Քիշինև-
վում. հավանական է, որ առաջնորդի կողմից
Նալբանդյանին տրված փաստաթղթերից մե-
կը եղած լինի նրան հոգևոր կոչումից ազատ
արձակելու վկայագիրը, հակառակ դեպքում
նրան պետական ծառայության չէին ընդու-
նի: Այս տեսակետից հետաքրքրությունից
զուրկ չէ Ներսեսի մտերիմ Սարգիս վարդա-
պետ Զալալյանի մի նամակը՝ գրված 1854
թ. հունիսի 13-ին Քիշինևից: Այս նամակում
նա հայտնում է, թե թեմի հոգևոր իշխանու-
թյունը բարյացակամ է Միքայել դպիր Ու-
տայանի նկատմամբ և նրան Մոսկվա ու-
ղարկելով օրինավոր ծննդյան վկայական է
տվել, որով նա կարող է կայսերական ծա-
ռայության մեջ մտնել: Բերում ենք այդ նա-
մակը. —

Ի 13 յունիսի 1854

Առ կաթողիկոսն

Առաջեմ ընդ այսմ զանկանոն ներգոր-
ծութիւն տեղւոյս հոգևոր իշխանութեան յա-
ղագս Միքայէլ դպրի Ուտայեան, թէպէտ ես
կամէի յայտնել ուր հարկն էր բայց առանց
նախընթացաբար հարցանելոյ զՁերոյին Վե-
հափառութեան ո՛չ վստահացայ. նախ, առա-
քեալ է զնա ի Մոսկով, զի ծառայեալ ստաս-
ցի զատտիճան ի կայսերէ, տալով նմա զօրի-
նաւոր ծննդեան վկայական, երբ նա չէ օրի-
նաւոր ծննդի, և նոյնպիսիքն չկարեն մտանել
յայս և իցէ ի կայսերական ծառայութիւն:

Նրկորդ անցեալ 1853 ամի խաբելով

զմարմնաւոր իշխանութիւն ի վնաս գանձա-
րանի տէրութեան հանեալ են նմա զանցա-
թուղթ, որպէս թէ գնա նա ի Նախիջևան և ի
Ղրիմ գործով ծառայութեան բայց լեալ է այն
վասն նորին զբօսանաց ըստ որում ընկալալ
ես յամէն ուստեքէ զտեղեկութիւն զորս առա-
ջի առնեմ ընդ սմին Ձերոյին Վեհափառու-
թեան տնօրինութիւն, իսկ եթէ բարեհաճէք
հրամայեցէք ինձ զի ես յիմէ կողմանէ
յայտնեցից ուր հարկն է վասն պահպանելոյ
զարդարութիւն»^{*)}:

Այսպիսով Նալբանդյանի դեմ ուղղված
հալածանքները տարիներ են տևում և նույն-

նիսկ վերջ չեն գտնում անգամ Ներսես կա-
թողիկոսի մահվանից հետո:

^{*)} ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ
№ 58, գործ № 4, էջ 8:

^{*)} ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ
№ 53, գործ № 659, էջ 75: